

L'ex-libris: un disseny fet a mida

Francesc Orenes francescorenes@hotmail.com

Doctor en Belles Arts. Professor de la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona (Secció Gravat i Estampació). Fundador i President de l'Associació Catalana d'Exlibristes. Director de la revista *Ex-libris*. Professor col·laborador d'Elisava. Dissenyador gràfic i teòric especialitzat en temes d'Exlibrística.

PARAULES CLAU Revolucions històriques, Imprempta, Llibres, Ex-libris

El text que es presenta és la proposta pedagògica d'un exercici dissenyístic basat en la creació d'un ex-libris personalitzat, valorant l'aspecte motivador d'introspecció que comporta. Per a una millor comprensió de la proposta, el text es documenta i es contextualitza en els paràmetres de la cultura humanística que li són propis.

Abans d'entrar en el tema permeteu-me, si us plau, de contextualitzar-lo en el marc del que han estat les grans revolucions de la història per una millor comprensió, perquè és evident que el món ha evolucionat gràcies a un conjunt de revolucions puntuals que l'han fet avançar en termes substancials. Així, es pot parlar de la primera gran revolució, la Revolució de l'Agricultura, esdevinguda durant el Neolític ara fa 10.000 anys al Creixent Fèrtil de l'Orient Pròxim, amb la descoberta del cultiu de la terra i el sedentarisme que en resultà com a sistema de vida alternatiu a la vida nòmada, i la domesticació dels animals.

A aquesta revolució en seguien d'altres igualment importants: la Revolució Urbana i la Revolució de l'Es-criptura, ambdues esdevingudes pels volts del 4000 abans de Jesucrist. La primera propicià la concentració humana en petits nuclis tribals i els avantatges derivats d'aquest fet, i la segona, la representació de signes grafiats del llenguatge parlat per a una millor entesa i comunicació, esdevenint aquest fet ben determinant per a l'entrada de la humanitat en la història en

deixar documents escrits.

Altres revolucions de diferent signe han marcat la humanitat després del naixement de Crist: la Revolució de la Impremta en el s. XV, de caràcter cultural; la Revolució Francesa en el s. XVIII, de caràcter socio-polític i, sobretot, la Revolució Industrial en els segles XVIII i XIX que, conformada per un conjunt de revolucions paral·leles de caràcter tècnic, econòmic, científic, demogràfic, socio-polític, etc..., ha canviat de manera important la faç del món. Sociòlegs i economistes estan d'acord en reconèixer que la Revolució Industrial ha dividit la història humana en dos períodes qualitativament i temporalment diferenciats: el temps anterior a la Revolució Industrial reconegut com el Cicle de la Mort i de l'Agricultura i el temps posterior reconegut com el Cicle de la Vida i dels Negocis. En l'albada del Tercer Mil·lenni de l'era postindustrial una altra revolució apunta amb claredat: la Revolució de la Robòtica i de la Informàtica en el context d'un món multicultural, intercomunicat i globalitzat.

S'escau haver perfilat sintèticament el conjunt d'aquestes revolucions per a contextualitzar millor el tema de l'ex-

llibris que ens ocupa, objecte del nostre estudi, aparegut en el si de la Revolució de la Impremta, a les acaballes del s. XV i àmpliament difós en el si de la Revolució Industrial, a les darreries del s. XIX i principis del s. XX, dins el context del Modernisme paneuropeu finisecular decimonònic. Es tracta, doncs, d'aprofundir sobre el sentit d'un art suggerent i fantasiós, simbòlic i màgic, prodigat al llarg de sis-cents anys d'història.

Notes per a una contextualització dels ex-libris

Tot i que ex-libris –aquestes marques de propietat que s'adhereixen a les guardes d'un llibre per indicar-ne la pertinença– nasqueren pròpiament just després de la invenció de la impremta, dins ja de la segona meitat del s. XV, és fàcilment presumible que, funcionalment considerats com a simples inscripcions manuscrites, els ex-libris hagin acompanyat els llibres en la gairebé tres vegades mil-lenària història de la seva existència.

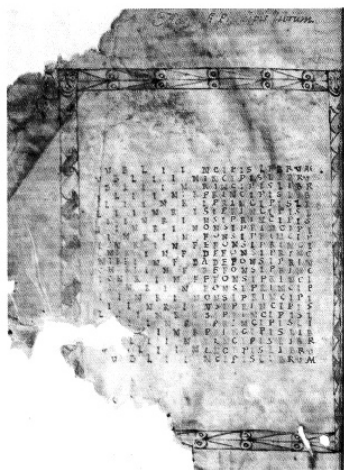
De fet, no manquen documents en l'etapa preexlibrística anterior a la impremta. A títol d'exemple fem especial menció de la plaqueta de terra cuita esmaltada en blau cel, amb inscripcions jeroglífiques en blau fosc, que fou utilitzada durant el s. XIV abans de Crist pel faraó egipci de la XVIII Dinastia, Amenofis III (1405-1372 a.C.) en les caixes que contenien els rotlles de papir de la seva biblioteca¹.

En termes generals, es pot dir que els ex-libris funcionals més abundosos coneguts anteriors a la impremta foren les inscripcions manuscrites orlades, realitzades per monjos copistes i miniaturistes de codis, tant en l'alta com la baixa Edat Mitjana, sobretot per a ús de la noblesa eclesiàstica i civil, un escàs privilegiat cinc per cent de la població.

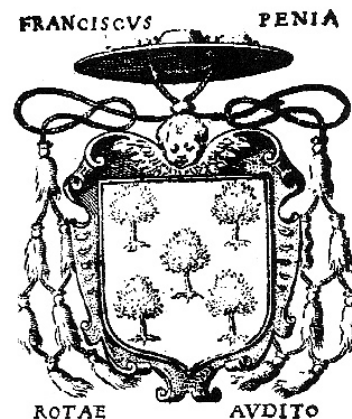
Cal dir, però, que els primers ex-libris manuscrits que es coneixen a Europa formen part d'un ric conjunt d'ex-libris

Plaqueta de terracota esmaltada utilitzada pel Faraó Amenofis III i la seva esposa. (segle XV a.C.), en una macca sagrada dels papirs de la seva biblioteca.

1- Ex-libris manuscrit pertanyent a Alfonso III (848-924) del regne astur. L'origen és la tracta d'una papa unida continguda en un exemplar de les *Etimologies* d'Isaacial, amb la inscripció llatina *Adolfocus Principis Librorum repetitio in Isidoris*; continguda en una simple i rudimentària orla. Ara con ara, és el document més antic conegut a Europa amb funcions d'ex-libris o marca de biblioteca.

Ex-libris heràldic pertanyent a Monestyer Franciscor Penia (1540-1612) amb un trofeu imperial de La Borsa, existia a Roma representant la Curia d'Aragó.

¹ En la part inferior d'aquesta plaqueta, conservada al British Museum de Londres (inventari núm 22.878) hi figura el títol del rotlle de papir que acompanyava, Llibre de la figuera i de la palmera, i en la part superior, al·ludint als possessors, la següent inscripció: "El déu bo Amenofis III que dóna vida, estimat de Path, rei dels dos països, i la seva reial esposa Tii, vivent".

mossàrab- medievals realitzats a la Península Ibèrica, compresos entre els segles VIII i XII de la nostra era.

Bàsicament consisteixen en inscripcions manuscrites sobre el cos d'una inicial miniada del text o bé són marques úniques expressament realitzades per al llibre que acompanyen amb una rica i, a vegades, laberíntica ornamentació, un fet singular i exclusiu de la Península².

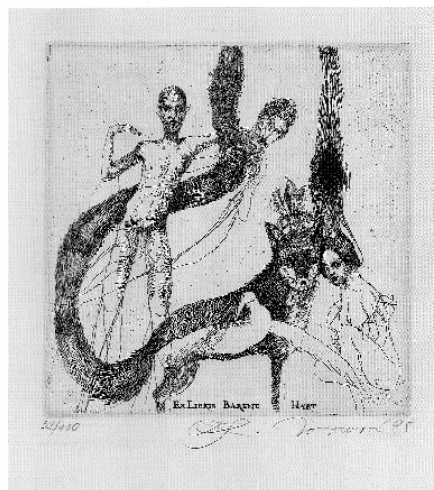
S'entén perfectament, doncs, que en el període que precedeix a la invenció de la impremta els llibres, objectes preuats d'una restringida minoria, lligada sovint al poder religiós dipositari de la cultura, fossin escassos i cars pel fet de ser laboriosament treballats a mà i amb materials costosos. Situats en aquest context, no és estrany que els llibres fossin objecte de llegat testamentari tan valorats com els blasons i que estiguessin materialment encadenats a les prestatgeries en algunes biblioteques o

sagristies. Fins i tot, que s'arribés a l'aplicació de la pena d'excomunió a qui s'apropiés d'algun exemplar, amb l'absolució reservada al Sant Pare, tal com es pot llegir en l'ex-libris de la Universitat de Salamanca, entre d'altres.

L'etapa pròpiament exlibrística abasta dos períodes clarament diferenciats de concepte i de temps: el Període Clàssic que, dominat per l'heràldica, s'estén des de finals del s. XV fins les acaballes del s. XIX (circa 1480-1880), i el Període Modern, que abasta des de les darreries del s. XIX fins l'actualitat. Com és natural, el primer període ha seguit les vicissituds del que ha estat l'evolució de l'art del blasó i, de manera semblant, el segon període ha evolucionat d'acord a la trajectòria de l'art contemporani. Cal constatar que, d'haver perviscut l'heraldisme, els ex-libris no haurien prosperat, però atenent al fet del nou teixit social configurat amb la Revolució Industrial els ex-libris donaren un gir copernicà.

Advertiment d'excomunió, d'absolució reservada al Sant Pare, contra qui s'apropiés d'algun llibre de la biblioteca de Salamanca (segle XVIII).

27- Ex-libris cal·logràfic realitzat l'any 1935 per Katerina Vavrova per a Bernd Hart. L'obra gravada d'aqueste artista eslovaca, alumna d'Allan Rumevsky, demostra conceptualment i tècnica les capacitats de disseny de l'ex-libris.

² El primer estudi sobre aquests ex-libris fou realitzat per Jesús Domínguez Bordona: "Ex-libris mozárabes" a Archivo Español de Arte y Arqueología. Madrid: núm XXXII, 1935, pàg. 153-163.

És dins d'aquest context que, amb l'ascensió de la burgesia al poder dins del marc del Modernisme internacional, aparegué un nou concepte d'ex-libris –l'artístic per contraposició a l'heràldic– que propicià la creació de marques de biblioteca amb un segell de modernitat així com la creació d'associacions i, sobretot, l'aparició del col·leccionisme d'ex-libris com una segona naturalesa o funció aplicada a les marques de biblioteca. La cultura, i els signes que l'acompanyen, amplia el seu cercle i queda lluny el temps en el qual només era patrimoni d'una escassa minoria privilegiada.

Així, doncs, de manera lenta i progressiva, la cultura esdevingué un fet democratitzat i és per aquesta raó que durant el s. XX l'ex-libris es popularitzà a efectes d'ús i, sobretot, de col·leccionisme. En l'actualitat, la FISAE (Fédération Internationale des Sociétés d'Amateurs d'Ex-libris)³ aplega un conjunt de quasi 40 associacions mundials, entre elles l'actual Associació Catalana d'Exlibristes (ACE) que fundàrem a Barcelona l'any 1989, quarta associació nascuda a Catalunya en el transcurs del s. XX. L'objectiu d'aquestes associacions és el de promoure la cultura exlibrística en base a trobades nacionals i internacionals, la celebració periòdica d'exposicions i concursos, la publicació específica de monografies i revistes especialitzades sobre el tema... i, sobretot, la creació d'ex-libris de cara al col·leccionisme. En l'actualitat, l'Orient –el Japó i la Xina– també participen activament d'aquest moviment cultural.

L'ex-libris com objecte de disseny

Una aproximació al món dels ex-libris permet adonar-nos de la gran riquesa que s'hi amaga. En efecte, la lectura que podem fer d'ells és clarament polièdrica ja que ens hi podem atansar des de diferents angles de visió

com són la teoria que s'hi conté, la seva evolució històrica, les seves tècniques de realització, l'estètica que respira, la filosofia que s'hi amaga, el món simbòlic que evidencia, el moviment sociològic que ha generat al seu entorn, la titularitat dels seus propietaris, la literatura especialitzada que ha propiciat, etc. El nostre objectiu és el d'atansar-nos-hi des de la concepció de l'ex-libris com objecte personalitzat d'un disseny fet a mida, ja que en nombroses ocasions ha estat un exercici reeixit en les classes d'art i de disseny que he impartit com a pedagog.

Talment com ho fan els ex-libris, poques disciplines artístiques són capaces de personalitzar exceptuant, potser, el que són els retrats o autoretrats en escultura, en pintura o en fotografia, que ofereixen sobretot la imatge de versemblança a través de l'aparença física. L'ex-libris, que va més enllà gràcies a la utilització de símbols i d'al·legories, és capaç de representar metafòricament idees abstractes a través d'imatges o de temes plàstics que superen la pura materialitat del retrat físic.

Perquè allò que determina l'essencialitat d'un ex-libris, a més d'ésser marca de propietat per als llibres d'una biblioteca, és el fet de ser un signe d'identitat del seu titular, és a dir, un retrat psicològic del seu posseïdor quant a professió, afeccions, ideologia... Ho expressava amb claredat l'artista Antoni Ollé i Pinell en prologar l'obra de Josep M. de Riquer i Palau: "L'ex-libris no és simplement una marca de possessió, és un símbol de la personalitat, dels gustos i afectes de l'usuari per a qui s'ha realitzat expressament. L'artista [el dissenyador] ha de saber situar-se i elevar-se davant d'aquesta obra psicològica, ha de posar la seva ànima i munyir el seu cervell per tal de trobar la manera, la bona i millor manera, de donar a conèixer, amb elegància, la conformació material i espiritual del titular"⁴.

³ La FISAE és un organisme internacional fundat a Hamburg l'any 1966 gràcies a l'impuls del col·leccionista italià Gianni Mantero, ànima del moviment exlibrístic europeu a mitjans del s. XX.

Com qualsevulla manifestació humana l'ex-libris és, doncs, un preuat document que ens informa de continguts que estan per sobre del que constitueix la seva materialització i van més enllà del que es representa en la seva visualització.

Al marge de resultats, i en bona mesura, ha estat en aquest aspecte de l'ex-libris considerat com un objecte de disseny fet a mida on els meus alumnes, sovint, han trobat un bon i motivador punt de partida per al seu treball. Lluny de la fredor d'un exercici per encàrrec, l'alumne, enfrontat a la tasca del disseny del seu propi ex-libris o el d'altri, es veu obligat a fer un treball d'introspecció personal, sempre agraïda i gratificant, pel grau d'implicació que comporta.

Lluny de ser una intromissió psicològica en la vida dels meus alumnes, l'encàrrec de l'ex-libris personal com un vestit fet a mida, pedagògicament parlant, sempre m'ha ajudat a escurçar distàncies i a motivar-los d'entrada i sempre ha estat un treball ben rebut. En aquest cas, el resultat és una qüestió secundària pel fet que, atenent a criteris de gust, d'estètica, de bagatge cultural i, alhora, de composició i de perícia dissenyística, cadascú dona el que pot i el que sap. El primer pas, però, ha estat donat: el disseny com una forma d'introspecció i de reconeixement en un moment en què tantes sol·licituds ens distreuen de l'essencial. Segur que la bona entesa d'un disseny

ecològic comença pel disseny catàrtic d'un mateix, perquè la mirada interior sempre és beneficiosa.

A manera d'epíleg

Ni que sigui com excusa pedagògica proposo, experimentalment, la realització d'un ex-libris personalitzat per posar a prova l'homo simbolicus que hi ha dins nostre. Perquè si és cert que aquestes arquitectures gràfiques que són els ex-libris testimonien i documenten el pas del temps i dels estils, no ho és menys que els ex-libris són capaços d'explicitar els plecs i replecs més recòndits de l'ànima humana, gràcies a la utilització de símbols i d'al·legories que la fan possible. Situats en aquesta perspectiva, es pot dir que els ex-libris, pel fet de ser retrats psicològics dels seus titulars, han esdevingut, alhora i privilegiadament, testimonis documentals silencis dels més grans ideals dels humans sobre el planeta. Amb perspectiva de futur, doncs, tot fa pensar que el tema de l'ex-libris continuarà gaudint d'un públic, però bé que reduït i selectiu, capaç de sintonitzar-hi a través de les formes i colors d'imatges al servei d'una iconografia personalitzada. Sotmesos als llibres o alliberats d'aquesta servitud, els ex-libris continuaran essent, amb més o menys profusió, objectes de cultiu, d'estudi i de recerca i, sempre, objectes de fruïció estètica. Deixem a antropòlegs i psicòlegs les raons més fondes que expliquen aquest fet.

Bibliografia

BOUZA, Antonio L. *El Ex-libris. Tratado general. Su historia en la Corona Española*. Madrid: Patrimonio Nacional (1990).
ESTEVE BOTEY, Francisco. *Ex-libris y ex-libristas*. Madrid: Aguilar S.A. Ediciones (1949).

JOHNSON, Fridolf. *A treasury of bookplates*. New York: Dover Press (1977).

LEE, Brian North. *British Bookplates: A pictorial history*. London: David and Charles (1979).

MEYER-NOIREL, Germaine. *L'Exlibris*. París: Ed. Picard (1989).

ORENES, Francesc. *Ex-libris: marques de propietat - símbols d'identitat* (catàleg d'exposició al Casal de Sarrià, 22 d'abril al 10 de maig 1994) Barcelona (1994).

ORENES, Francesc. *Ex-libris: de la propietat dels llibres*. Tarragona: Arola Editors (2000).

RIQUER i PALAU, Josep M. de. *Ex-libris i exlibrisme. Assaig històric*. 2 vol. Barcelona: Ed. Millà (1952).

⁴ Josep M. de Riquer i Palau: Els ex-libris i l'exlibrisme. Col·lecció "L'ocell de paper III". Barcelona, Edicions Millà 1952. 2 vol. pàg. 11.